

Mendelssohn, Kant,
Hamann, Wieland, Riem, Herder,
Lessing, Erhard, Schiller

ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Μετάφραση Ν. Μ. Σκουτερόπουλος

ΚΡΙΤΙΚΗ

JOHANN GOTTFRIED HERDER

Λέξη και έννοια
του ανθρωπισμού

Ο θεολόγος, φιλόσοφος της ιστορίας και κριτικός Johann Gottfried Herder (1744-1803) θεωρείται πρόδρομος του ρεύματος «Θύελλα και ορμή» στη Γερμανία. Πολλές όμως βασικές ιδέες του συνδέονται με το διαφωτισμό και έχουν συμβάλει στη διαμόρφωση του «προγράμματός» του. Κατά τον Herder ο διαφωτισμός είναι απαραίτητο συστατικό στοιχείο του «ανθρωπισμού» (Humanität) του ανθρώπου. Στα *Γράμματα προς ενίσχυση του ανθρωπισμού* (1793-1797) αναφέρεται μεταξύ άλλων στις σημαντικές προσωπικότητες του διαφωτισμού –στον Φρειδερίκο τον Β΄ της Πρωσίας και τον Ιωσήφ τον Β΄– και, ακόμη, σε ένα από τα βασικά θέματα του διαφωτισμού: τη Γαλλική Επανάσταση.

Φοβόσαστε ότι η λέξη ανθρωπισμός (Humanität) θα κηλιδωθεί· δεν θα μπορούσαμε να την αλλάξουμε; “*ανθρωπότητα*” “*ανθρωπιά*” “*ανθρώπινα δικαιώματα*” “*καθήκοντα του ανθρώπου*” “*ανθρώπινη αξιοπρέπεια*” “*ανθρώπινη αγάπη*”;

Άνθρωποι είμαστε απαξάπαντες και ως άνθρωποι κλείνουμε μέσα μας την *ανθρωπότητα*, ή ανήκουμε στην *ανθρωπότητα*. Δυστυχώς όμως στη γλώσσα μας η λέξη “*άνθρωπος*” κι ακόμη περισσότερο η φιλεύσπλαχνη λέξη “*ανθρωπιά*”, υποδηλώνουν συχνά και κάποια ποταπότητα, αδυναμία, αταίριαστη συμπόνια, έτσι που την πρώτη να τη συνοδεύει πάντοτε μια έκφραση περιφρόνησης, τη δεύτερη μια έκφραση αμφιβολίας. “*Ο άνθρωπος!*”, λέμε, περιφρονητικά ή για να οικτίρουμε, και πιστεύουμε ότι δικαιολογούμε κάποιον με τον πιο επιεική τρόπο, αν πούμε πως «το *ανθρώπινο στοιχείο* του μείωσε την αξιοπρέπεια». Κανένας λογικός άνθρωπος δεν επιδοκιμάζει αυτή τη βάρβαρη υποτίμηση που γίνεται στο χαρακτήρα του γένους στο οποίο ανήκουμε· ως προς αυτό έχουμε φερθεί πιο αστόχαστα απ’ ό,τι αν θα είχαμε μεταβάλει το όνομα της πόλης μας ή των ομοεθνών μας σε χαρακτηρισμό που να προκαλεί αηδία. Δεν έχουμε λοιπόν την πρόθεση να γράψουμε κανένα γράμμα προς ενίσχυση μιας τέτοιας “*ανθρωπιάς*”.

Η ένδειξη “*ανθρώπινα δικαιώματα*” δεν είναι δυνατόν να αναφέρεται χωριστά από τα “*καθήκοντα του ανθρώπου*”· αυτά τα δύο σχετίζονται αμοιβαίως, και αναζητούμε για τα δύο *μία* λέξη.

Το ίδιο και με την “ανθρώπινη αξιοπρέπεια” και την “ανθρώπινη αγάπη”. Το ανθρώπινο γένος, στην κατάσταση που διατελεί σήμερα και στην οποία, πιθανώς, θα διατελεί για πολύ καιρό ακόμη, δεν έχει –στο μεγαλύτερο μέρος του– καμιά αξιοπρέπεια· πιο πολύ να το συμπονώει κανείς θα ‘πρεπε παρά να το τιμά. Είναι χρέος να μορφωθεί ώστε να πραγματώσει το *χαρακτήρα του γένους του*, επομένως: την *αξία* και την *αξιοπρέπιά* του. Η όμορφη λέξη “ανθρώπινη αγάπη” έχει γίνει κάτι τόσο τετριμμένο ώστε τις περισσότερες φορές αγαπάει κανείς τους ανθρώπους, για να μην αγαπάει έμπρακτα κανέναν ανάμεσά τους. Όλες αυτές οι λέξεις περιέχουν επιμέρους εννοιολογικές όψεις του σκοπού μας, που πολύ θα θέλαμε να τον υποδηλώναμε με μία έκφραση.

Ας μείνουμε στη λέξη “ανθρωπισμός” που οι πιο καλοί συγγραφείς μας, οι παλαιοί και οι νέοι, την έχουν συνδέσει με τις πιο αξιοσέβαστες έννοιες. Ανθρωπισμός (Humanität) είναι ο *χαρακτήρας του γένους μας*. Ωστόσο δύναμει μόνο είναι έμφυτος μέσα μας και ουσιαστικά πρέπει να διαμορφωθεί. Δεν τον φέρνουμε έτοιμο μαζί μας στον κόσμο· στον κόσμο όμως πρέπει να αποτελεί το στόχο των επιδιώξεών μας, τη συγκεφαλαίωση των προσπαθειών μας, την *αξία* μας. Γιατί μια *αγγελικότητα* του ανθρώπου μας είναι άγνωστη, κι άμα ο δαίμονας που μας κυβερνά δεν είναι ανθρώπινος δαίμονας γινόμαστε μάστιγα για τους ανθρώπους. Το *θεικό* στοιχείο του γένους μας είναι, λοιπόν, η *μόρφωση προς τον ανθρωπισμό*. Όλοι οι μεγάλοι και αγαθοί άνθρωποι, οι νομοθέτες, οι ερευνητές, οι φιλόσοφοι, οι ποιητές, οι καλλιτέχνες, κάθε ευγενικός στο είδος του άνθρωπος, έχει συμβάλει προς αυτή την κατεύθυνση με την αγωγή που έδωσε στα παιδιά του, με την τήρηση των υποχρεώσεών του, με το παράδειγμα, το έργο, την κοινωνική θέση του, τη διδασκαλία του. Ο ανθρωπισμός (Humanität) είναι ο θησαυρός

και η απολαβή όλων των ανθρώπινων προσπαθειών, κάτι σαν την *τέχνη του γένους μας*. Η μόρφωση προς τον ανθρωπισμό είναι ένα έργο, που πρέπει να συνεχίζεται αδιάλειπτα· διαφορετικά ξαναβουλιάζουμε όλοι, ανώτερες και κατώτερες τάξεις, σε άγρια θηριωδία, στην *κτηνωδία*.

Άραγε λοιπόν η λέξη “ανθρωπισμός” ασχημίζει τη γλώσσα μας; Όλα τα μορφωμένα έθνη την έχουν δεχτεί στο ιδίωμά τους. Κι αν ήταν τα *Γράμματά* μας να πέσουν στα χέρια ενός ξένου, θα ’πρεπε τουλάχιστον να του φανούν άδοξα: Γιατί *Γράμματα προς ενίσχυση της κτηνωδίας* δεν θα ’θελε να είχε γράψει κανένας έντιμος άνθρωπος.

28.

Χωρίς δισταγμό δέχομαι, όπως κι εσείς, να μπει η λέξη ανθρωπισμός στη γλώσσα μας, τουλάχιστον στον δικό μας κύκλο· η έννοια την οποία εκφράζει, κι ακόμη περισσότερο η *ιστορία* της, φαίνεται ότι της δίνουν το δικαίωμα της πολιτογράφησης. Παρατηρώντας ο άνθρωπος –αυτό το υπέροχο αίνιγμα της δημιουργίας– την ορατή κατάστασή του και συγκρίνοντάς την με αυτό που έκλεινε μέσα του, με τις έμφυτες προδιαθέσεις και τις δυνάμεις της βούλησής του ή και με τα εξωτερικά αντικείμενα της αστείρευτης φύσης, ένωσε ένα συναίσθημα *ασάθειας, αδυναμίας, ασθένειας*. Έτσι στα πιο πολλά γραπτά κείμενα της Ανατολής η έννοια αυτή έχει από την αρχή συνδεθεί με το όνομα του γένους μας. Ο άνθρωπος είναι *χοϊκός*, ένα ετοιμόρροπο καλύδι από πηλό που το διαπερνά πρόσκαιρα μια θεϊκή ανάσα· η ζωή του είναι μια *σκιά*, η μοίρα του επάνω στη γη είναι ο *μόχθος*.

Ήδη αυτή η έννοια οδήγησε στην *ανθρωπιά*, δηλαδή σ’ ένα ευσπλαχνικό συναίσθημα συμπόνιας για τα βάσανα των συνανθρώπων του, στη διάθεση να μοιραστεί τις ατέλειες της φύσης τους, σε μια προσπάθεια να τις προ-

λάβει και να τις διορθώσει. Οι Ανατολίτες έχουν τόσα πολλά γνωμικά και τόσους πολλούς τρόπους να παρουσιάσουν αυτό το ανθρώπινο συναίσθημα ως καθήκον ή να το συνιστούν στο γένος μας ως επιβαλλόμενη αρετή, ώστε θα ήταν άδικο να αμφισβητούσαμε ότι έχουν ανθρωπισμό μόνο και μόνο επειδή λείπει από τη γλώσσα τους αυτή η λέξη.

Οι Έλληνες είχαν μια πιο ευγενική λέξη: *ἄνθρωπος*, ένα ον που κοιτάζει προς τα επάνω, που κρατάει ψηλά το πρόσωπο και το βλέμμα του ή, όπως πιο περίτεχνα το λέει ο Πλάτων, ένα ον που, καθώς απενίζει, μετράει και λογαριάζει. Ούτε κι εκείνοι όμως ήταν δυνατό να μην παρατηρήσουν σ' αυτό το έλλογο γένος, που έχει το βλέμμα του στραμμένο ψηλά, όλες τις ατέλειες που οδηγούν στη γεμάτη οίκτο συμπόνια, δηλαδή στον ανθρωπισμό και τη συντροφικότητα. Στον Όμηρο, και σ' όλους τους ποιητές τους, εμφανίζονται τα πιο διακριτικά παράπονα για τη μοίρα των ανθρώπων. Θυμάστε τα λόγια του Απόλλωνα καθώς περιγράφει τους δύστυχους θνητούς.

Καθώς των φύλλων, απαράλλαχτη κι η φύτρα των ανθρώπων:

άλλα απ' τα φύλλα ρίχνουν οι άνεμοι στο χώμα, κι άλλα πάλε

το δάσος ξεπετά τ' ολόχλωρο την άνοιξη· παρόμοια και των θνητών η μια ξεπέταξε κι η άλλη γενιά πεθαίνει.

Ή όταν ο Δίας νιώθει λύπη ακόμη και για τα αθάνατα άτια του Αχιλλέα που πενθούν το αφεντικό τους:

...μίλησε μες στην καρδιά του κι είπε:

«Δυστυχισμένα! τι σας χάρισα στο βασιλιά Πηλέα, πού 'ναι θνητός, μα εσείς αγέραστα κι αθάνατα λογίστε; τάχα και σεις για να παιδεύετε με τους θνητούς τους έρμους;

Πλάσμα κανένα από τον άνθρωπο πιο δύστυχο δεν είναι άλλο στη γη, απ' όσα πάνω της σαλεύουν κι ανασαίνουν”.

Στον ίδιο τόνο ψάλλουν και οι λυρικοί ποιητές τους.

Το πρώτο καθήκον λοιπόν της ανθρωπότητας ύστερα από την αυτοσυντήρηση, είναι να συντρέχουμε τους συνανθρώπους μας στην αδυναμία τους και να τους προστατεύουμε από τα δεινά της φύσης και τα άγρια πάθη του ίδιου του γένους μας. Οι νομοθέτες και οι σοφοί της ανθρωπότητας φρόντισαν με τα λόγια και τα έθιμα να εμφυσήσουν στους ανθρώπους αυτά τα αναγκαία ιερά καθήκοντα προς τους συνανθρώπους τους και με αυτό θεμελιώσαν το παλαιότατο *ανθρώπινο και διεθνές δίκαιο*. Θρησκεία σήμαινε να μη σκοτώνεις, να βοηθάς τον αδύναμο, να δείχνει, το σωστό δρόμο σ' αυτόν που βρίσκεται σε πλάνη, να περιποιείσαι τον πληγωμένο, να θάβεις το νεκρό. Τα καθήκοντα του γάμου, των γονέων προς τα παιδιά τους, των παιδιών προς τους γονείς, των ντόπιων προς τους ξένους, έλαβαν θρησκευτικό περιβλήμα, και σιγά σιγά αυτή η σπλαχνικότητα απλώθηκε και ως τους εχθρούς. Κι αυτό που το είχαν αρχίσει η ποίηση και η νομοθετική σοφία το ανέπτυξε τελειωτικά η φιλοσοφία· και χρωστάμε χάρη ιδιαίτερα στη σωκρατική σχολή που με τη μορφή σύνθετων διδασκαλιών έκανε τη γνώση της φύσης του ανθρώπου, των ουσιωδών σχέσεων και των καθηκόντων του, αντικείμενο σπουδής των πιο εκλεκτών πνευμάτων. Αυτό που στην Ελλάδα το έκανε ο Σωκράτης, σε άλλους λαούς το πραγματοποίησαν άλλοι, ο Κομφούκιος λ.χ. είναι ο Σωκράτης των Κινέζων, ο Menu των Ινδών. Γιατί σε κανένα λαό της γης οι νόμοι των ανθρώπινων καθηκόντων δεν έμειναν άγνωστοι. Ωστόσο σε κάθε πολίτευμα η λεγόμενη *ανάγκη του κράτους* – ανάλογα με τη γεωγραφική θέση και την εποχή – άλλοτε εννόησε την καλλιέργεια αυτών των καθηκόντων κι άλλοτε την εμπόδισε και την έφθειρε.

Στους Ρωμαίους, στους οποίους καθαυτό ανήκει η λέξη *ανθρωπισμός* (humanitas), υπήρχαν αρκετές αφορμές

ώστε να λάβει η έννοια πιο συγκεκριμένο περιεχόμενο. Η Ρώμη είχε σκληρούς νόμους για τους δούλους, τα παιδιά, τους ξένους, τους εχθρούς· οι ανώτερες τάξεις είχαν δικαιώματα επάνω στο λαό. Όποιος ασκούσε αυτά τα δικαιώματα με μέγιστη αυστηρότητα, μπορούσε βέβαια να λογίζεται *νόμιμος* όχι όμως και *φιλόανθρωπος*. Ένας ευγενικός άνθρωπος που αυτοδούλως δεν έκανε χρήση αυτών των δικαιωμάτων –σε περιπτώσεις που θα ήταν σκληρό να τα ασκήσει– και που φερόταν απέναντι στα παιδιά, τους δούλους, τους κατωτέρους, τους ξένους, τους εχθρούς όχι ως ρωμαίος πολίτης ή πατρίκιος αλλά ως άνθρωπος, ήταν *humanus* [φιλόανθρωπος, ανθρωπίνος], *humanissimus* όχι στα λόγια μόνο και στις κοινωνικές συναναστροφές, αλλά στις συναλλαγές, στη συμπεριφορά του στο σπίτι, σε όλη του τη διαγωγή. Και καθώς η σπουδή και η αγάπη της ελληνικής φιλοσοφίας συνέβαλε πολύ ώστε ο τραχύς, ο αυστηρός Ρωμαίος να γίνει συγκαταβατικός, ήπιος, καλωσνάτος, λογικός, θα υπήρχε ωραιότερο όνομα για τις επιστήμες με αυτή τη μορφωτική δύναμη από το όνομα *ανθρώπινες επιστήμες*; Βεβαίως, ανάμεσά τους ήταν και η φιλοσοφία: Ήταν δασκάλα και συντρόφισσα αυτών των επιστημών, άλλοτε μάνα κι άλλοτε θυγατέρα τους.

Έτσι, στους Ρωμαίους ο *ανθρωπισμός* απέκτησε ένα όνομα ως ο δαμαστής των σκληρών νόμων και δικαιωμάτων, ως ο γνήσιος απόγονος της φιλοσοφίας και των επιστημών με τη μορφωτική δύναμη –ένα όνομα που έκτοτε συνδέθηκε με αυτές. Ας τιμήσουμε λοιπόν και το όνομα και το πράγμα. Ακόμη και στους καιρούς της πιο μεγάλης δεισιδαιμονίας, στους πιο σκοτεινούς καιρούς, το όνομα “*humaniora*” [κλασική γραμματεία] θύμιζε τους σοβαρούς και όμορφους σκοπούς που όφειλαν να προάγουν οι επιστήμες. Εμείς, μόλο που δεν μπορούμε, ίσως, να χρησιμοποιούμε την έκφραση *ανθρώπινες επιστήμες*, δεν θα

ξεχάσουμε ποτέ και δεν θα εγκαταλείψουμε ποτέ αυτούς τους στόχους. Τους χρειαζόμαστε όσο και οι Ρωμαίοι.

Εξακολουθείστε να έχετε το βλέμμα σας στραμμένο στην ιστορία. Ήρθαν κάποιοι καιροί που η λέξη άνθρωπος (homo) έλαβε εντελώς άλλη σημασία, σήμαινε τον φορέα *καθηκόντων*, τον *υπήκοο*, τον *υποτελή άρχοντα*, τον *υπηρέτη*. Όποιος δεν ήταν τέτοιος, δεν είχε κανένα δικαίωμα, δεν ήταν σίγουρος για τη ζωή του. Κι αυτοί στους οποίους ανήκαν εκείνοι οι υπηρέτες-άνθρωποι ήταν κάτι *παραπάνω από άνθρωποι*. Ο όρκος που έδινε κανείς σ' αυτούς, λεγόταν *ανθρώπινο καθήκον* (homagium), κι όποιος ήθελε να είναι ελεύθερος, έπρεπε να αποδείξει με ένα *νομιμοποιητικό έγγραφο* (Mann-Rechtbrief) ότι δεν ήταν homo, ότι δεν ήταν “άνθρωπος”. Παραξενεύεστε λοιπόν που η λέξη “άνθρωπος” έχει συνδεθεί στη γλώσσα μας με μια τόσο ευτελή έννοια; Ήδη από την καταγωγή της δεν υποδηλώνει παρά τον καταφρονημένο, το “ανθρωπάριο” (Mennisk’), ένα “ανθρωπάκι” (Männlein). Επίσης στον πληθυντικό αριθμό (Leute, Leutlein) η λέξη σήμαινε απλώς εξαρτήματα της γης, την οποία έπρεπε να καλλιεργήσουν και στην οποία επάνω πέθαιναν. Ο πρίγκιπας, ο ευγενής ήταν κύριος και αφεντικό που εξουσίαζε τη γη και τους ανθρώπους, και οι “κασιέρηδες” του (Säckelträger, ταμίες), οι “καλαμαράδες” (Kanzlisten, γραμματικοί), οι παπάδες της αυλής (Kapellane), οι υποτελείς άρχοντες (Vasalen), οι προστατευόμενοι (Klienten), ήταν homines, «άνθρωποι» ή «ανθρωπάκια» με λογής λογής δευτερεύοντες προσδιορισμούς οι οποίοι υποδήλωναν απλώς την ιδιαίτερη σχέση της εξάρτησής τους από αυτόν. Αλλά ας περάσουμε στην έννοια του ανθρωπισμού σύμφωνα με τους Έλληνες και τους Ρωμαίους· γιατί μας πιάνει τρόμος με αυτό το βάρβαρο δίκαιο.